

नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी विकास योजनांचे आर्थिक व सामाजिक अध्ययन

मार्गदर्शक

श्रीमती डॉ. विद्या सोहनी

बिटको कॉलेज, नाशिकरोड

श्री. कापडी ए. एस.

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी

के.टी.एच.एम. कॉलेज, नाशिक.

सारांश :

भारत सरकारने विविध कल्याणकारी उपाय योजना करुनही या योजनांची माहिती या आदिवासी समाजाला नसल्याने या समाजाचा विकास झालेला नाही. महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागांमार्फत अनुसूचित जमातीच्या आर्थिक व सामाजिक कल्याणासाठी मोठ्या प्रमाणात विविध योजना असूनही त्याची माहिती आदिवासींना नसल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीत सुधारणा झालेली नाही. या आदिवासींची आर्थिक व सामाजिक प्रगती न होण्याची कारणे कोणती ह्या दृष्टीने संशोधकाने आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास केलेला आहे

मुख्य संज्ञा : आदिवासी विकास योजना, आर्थिक व सामाजिक अध्ययन

प्रस्तावना :-

आदिवासी म्हणुन ओळखल्या जाणा-या जमाती अनेक राष्ट्रात आहेत. या प्रत्येक जमातीला तिचे स्वतंत्र नाव आहे. त्याशिवाय राष्ट्रातील अशा सर्व जमातींना मिळून एक सामान्य नांव आहे. काही वर्षांपूर्वी उत्तर व दक्षिण अमेरिकेतील या लोकांना “इंडियन” म्हटले जाई आपली ओळख अमेरिकन इंडियन, ब्राझीलचे इंडियन, पेरुचे इंडियन अशीच ते करुन देत. १९८० नंतर या जमातींचे प्रतिनिधी, त्यांच्यात काम करणारे कार्यकर्ते आणि अभ्यासक यांना सर्व जमातींसाठी एक व्यासपीठ युनोने निर्माण करुन दिले. १९८३ पासुन दरवर्षी ऑगस्ट महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात ते सर्व जिनिव्हा येथे बैठकीसाठी एकत्र येवू लागले. त्यावेळी जगातील अशा सर्व जमातींसाठी एक नांव असावे अशी कल्पना पुढे आली. त्याप्रमाणे सर्वांनी “इंडीजिनस पिपल” असे नाव स्विकारले. भारतात सर्वसामान्यपणे वापरला जाणारा “आदिवासी” हा शब्द जवळपास त्याच अर्थाचा आहे. जगात अशा जमातीच्या लोकांची संख्या सुमारे ३० कोटी म्हणजे एकुण लोकसंख्येच्या ४ टक्के एवढी आहे.^१

या जमातीसाठी जागतिक संघटनांनी दोन अचारसंहिता तयार केल्या आहेत. पहिली अचारसंहिता आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेने १९५७ या वर्षी तयार केली. त्यानंतर ती बदलून १९८९ मध्ये नवी अचारसंहिता तयार केली. ती १९८९

या वर्षाची आचारसंहिता म्हणुन ओळखली जाते. युनोच्या “इकोनॉमिक आणि सोशल कौन्सिल” ने मानवी हक्क आयोगाला अशा जमतींचा अभ्यास करण्यासाठी सुचविले. १९८२ पासूनच युनोच्या “वर्किंग ग्रुप ऑन इंडिजिनस पॉप्युलेशन्स” च्या वतीने दरवर्षी बैठका भरविण्यात येत आहे. त्यात एक आचारसंहिता बनविण्यात आली असून ती युनोच्या मानवी हक्क आयोगाला सादर करण्यात आली आहे. युनोच्या जनरल असेंब्ली पुढे जाऊन ती मंजूर होण्यास काही वर्षे लागतील.

जागतिक स्तरावर आदिवासी किंवा वनवासी या शब्दप्रयोगाऐवजी “Aminist” हा शब्दप्रयोग वापरला जातो. “Aminist” म्हणजे प्राणी पुजक होय. परंतु “आदिवासी” म्हणजे निसर्ग आणि आदिवासींच्या वंश परंपरागत मानण्यात आलेल्या देव-देवतांची मुर्तीपुजा, प्राणीपुजा करणारे आणि आज पर्यंत कोणत्याही धर्माचा स्विकार केलेला नाही. ते आदिवासी होय. आदिवासी किंवा आदिम समाज म्हणून ओळखल्या जाणा-या समाजाला विचारवंत, अभ्यासक व प्रशासकांनी विविध नावे दिलेली आहे. यांनी या लोकांना अगदी प्राचीन (Aboriginal) किंवा अगदी मुळचे रहिवासी (Aborigines) म्हटले आहे. परंतु आदिवासी यांचा भारतीय राज्य घटनेत केलेला अनुसूचित जमाती (Schedule Tribes) हा उल्लेख मान्य आहे.^२

व्याख्या :-

१) आदिवासी याचा शब्दशः अर्थ विशिष्ट प्रदेशात आदिकालापासून वास करणारे म्हणजेच त्या प्रदेशाचे ते मुळचे रहिवासी होत. आदिवासी हा शब्द इंग्रजीतील ऑबॅरीजिनीज (Aborigines) या शब्दाला रूढ झालेला पर्याय.^३

प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्येही आदिवासींचा उल्लेख सापडतात. उदा. स्मृतीग्रंथ, रामायण, महाभारत, रामायण किरात, निषाद, शबर इ. आदिवासींचा उल्लेख आहेत. निषाद हे जंगलात राहणारे लोक असा ही उल्लेख आहे. महाभारतात किरात हे हिमालयात राहणारे आदिवासी असा उल्लेख आहे. एकलव्य हा ही आदिवासीच भारताच्या एकूण इतिहासात निरनिराळ्या आदिवासी जमाती स्थानिक राज्याच्या बाजूनी लढल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. शिवाजी महाराजांना रामोशी व कोळी या जमातीचे बरेच सहाय्य झाले असे. उल्लेख कागदपत्रातून दिसून येतात.^४

२) समान भाषा, व समान संस्कृती असणा-या आर्थिक दृष्टीने परस्पर अवलंबी असणा-या ग्रामीण समुदायाच्या समुच्च्याचा उल्लेख आदिवासी म्हणून केला जातो.

(A cluster of “village communities which share a common territory language and are economically interovenen is often also designated as tribe” maden and mujumdar)^५

- ३) १०६२ साली सिलोंगमध्ये आदिवासींची एक परिषद भरली होती. या परिषदेत पुढीलप्रमाणे व्याख्या केली. “एका समान भाषेचा वापर करणा-या एकाच पुर्वजापासुन उत्पत्ती सांगणा-या एकाच भूप्रदेशात वास्तव्य करणा-या तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेल्या फारशी अक्षर ओळख नसलेल्या रक्त संबंधावर आधारीत व सामाजिक राजकीय रिती रिवाजांचे प्रामाणिकपणे पालन करणा-या एकजिनसी गटाला आदिवासी समाज म्हणतात”.^६
- ४) गिलीन व गिलीन यांच्या मते “एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणारा समान बोलीभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतीक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटाच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज म्हणतात”.^७

Any collection of preliterate local groups which occupies a common genral territory, spells a common language and practices common cultural is a tribe - Gillin and Gillin.

- ५) डब्लु. जे. पेरी यांच्या मते - “समान बोलीभाषा बोलणा-या व एकाच समान भूप्रदेशावर वास्तव्य करणा-या समुहाला आदिवासी असे म्हणतात”.^८

A tribe is a group speaking a common dialect and inhabiting a common territory. W.J.Perry.

आदिवासींच्या वरील विविध व्याख्या वरुन आदिवासींचे पुढील विविध वैशिष्ट्ये दिसुन येतात. विशिष्ट भूप्रदेशातील वास्तव्य, तंत्रज्ञानातील मागासलेपण, रक्त संबंधावर आधारीत, स्वतःची बोलीभाषा, अशिक्षितपणा तरी सामाजिक, राजकीय, रितीरिवाज, पक्के सामाजिक एकजिनसीपणा इ. वैशिष्ट्ये आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळुन जवळजवळ ६३ वर्ष होत आली आहेत. त्या दृष्टीने भारत सरकारने विविध कल्याणकारी उपाय योजना करुनही या योजनांची माहिती या आदिवासी समाजाला नसल्याने या समाजाचा विकास झालेला नाही. महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागांमार्फत अनुसूचित जमातीच्या आर्थिक व सामाजिक कल्याणासाठी मोठ्या प्रमाणात विविध योजना असूनही त्याची माहिती आदिवासींना नसल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीत सुधारणा झालेली नाही. या आदिवासींची आर्थिक व सामाजिक प्रगती न होण्याची कारणे कोणती ह्या दृष्टीने संशोधकाने खालील उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवुन आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास केलेला आहे. (वर्ष २०००-१ ते २००९-१०)

प्रस्तुत संशोधनाची पुढील उद्दिष्ट्ये निश्चित करण्यात आली.

- १) आदिवासी विकास योजनांचा अभ्यास करणे.

- २) आदिवासी लोकांच्या उत्पन्नाच्या विविध मार्गाचा अभ्यास करणे.
- ३) आदिवासी लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक जीवनावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- ४) आदिवासी लोकांचे उत्पन्न, उपभोग खर्च व बचत प्रवृत्तीचा अभ्यास करणे.

गृहीत कल्पना :-

प्रस्तुत संशोधनात पुढील गृहीत कल्पना तपासून पाहिल्या आहेत.

- १) शासकीय योजना व सामाजिक परिवर्तन यामुळे आदिवासींच्या उत्पन्नात वाढ होत आहे.
- २) आदिवासींच्या राहणीमान व सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा होत आहे.
- ३) आदिवासीं शासकीय योजनांच्या कारभारात सुधारणा होण्यास वाव आहे.
- ४) आदिवासी विकास योजनांच्या खर्चात वाढ होत आहे.

संशोधन पध्दती :-

श्रीमती पॉलीन व्ही यंग यांच्या मतानुसार सामाजिक संशोधन एक शास्त्रीय योजना असून जिचा उद्देश ताकीत आणि क्रमबद्ध पध्दतीद्वारा नवीन तथ्यांचा शोध घेणे किंवा जुन्या तथ्यांचे पुनर्परिक्षण आणि त्यांच्यात आढळून येणारे अनुक्रम, अंतःसंबंधी कार्यकारण भाव आणि त्यांना संचलित करणा-या नैसर्गिक नियमांचे विश्लेषण करणे हा आहे.^६

प्रस्तुत संशोधनाचा प्रकार वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे. कारण आदिवासी कुटुंब प्रमुखपर्यंत पोहचणा-या विविध योजनांचे, आदिवासींच्या अडचणींचे, वास्तविक माहितीचे किंवा वैशिष्ट्यांचे विश्लेषण करणे हा यामागचा प्रमुख उद्देश आहे. यामुळे निर्धारित केलेल्या उद्दिष्टानुसार संशोधन आराखडा तयार करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत संशोधन प्राप्त तथ्यांच्या आधारे सखोल अध्ययनावर आधारीत आहे. तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. संशोधनात अधिकाधिक वस्तुनिष्ठता आणण्यासाठी प्रत्यक्ष आदिवासी कुटुंब प्रमुखांना भेटून प्राथमिक माहिती गोळा केली आहे. तथ्य संकलनासाठी पुढील स्रोतांचा आधार घेतला आहे.^७

अ) प्राथमिक स्रोत :-

संशोधन कर्ता हा अध्ययन क्षेत्रात जावून स्वतः ज्या साधनांद्वारा तथ्ये संकलित करतो त्यास प्राथमिक स्रोत म्हणतात. यालाच क्षेत्रीय स्रोत असेही म्हणतात.

१) प्रश्नावली :-

प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी प्रामुख्याने प्रश्नावलीचा वापर केला आहे. प्रश्नावली मध्ये मुक्त आणि बंद प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला आहे. म्हणून संशोधनासाठी तयार केलेली प्रश्नावली ही मिश्रीत प्रश्नावली (Mixed Questionnaire) या प्रकारात समाविष्ट होते.^८

प्रश्नावलीच्या आधारे प्राथमिक माहिती गोळा केली. नाशिक जिल्ह्यातील नमुना निवडलेल्या आदिवासी कुटुंब प्रमुखांचे नांव, व्यवसाय, शिक्षण, कुटुंब प्रमुखांचे अंदाजे वार्षिक उत्पन्न, रोजगाराचे साधन, जमिनीचे वर्गीकरण, विविध पिके, पशुधन, राहत्या घराचा प्रकार, सामाजिक बाबीवरील खर्च, घरातील विविध सुविधा, आदिवासी विकास योजनांची माहिती साधने, विविध आदिवासी विकास योजनांचे लाभार्थी प्रशिक्षण, अनुदान कर्ज सामाजिक सहभाग, आर्थिक जिवनमान उचावने, बचत गट, पायाभूत सुविधा इ. संबंधी जवळपास २८ प्रश्न विचारले आहेत. आदिवासी कुटुंब प्रमुखांना प्रत्यक्ष भेटून वस्तुनिष्ठ माहिती गोळा केली आहे.

ब) दुय्यम स्रोत :-

दुय्यम माहिती संकलनासाठी सार्वजनिक प्रलेखांचा आधार घेतला आहे. यामध्ये आदिवासी समाजासाठी शासनाने राबविलेल्या योजनांचे अहवाल, शासकीय रेकॉर्ड, संशोधन प्रबंध आणि प्रबंधिका, पुस्तके, वृत्तपत्रे, मासिके, इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आला आहे.^१

याशिवाय नाशिक जिल्ह्यांचा आर्थिक व सामाजिक सांख्यिकी अहवाल, वार्षिक आदिवासी उपयोजना अहवाल, प्रकल्प अधिकारी, जिल्हाधिकारी यांच्या कार्यालयातील नोंदीचा वापर करण्यात आला आहे.

विस्कळीत स्वरूपातील माहिती संकलीत करून त्या माहितीचे व आकडेवारीचे विश्लेषण करण्यासाठी संख्याशास्त्रीय साधनांचा अवलंब केला आहे. गोळा केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण, विश्लेषण करण्यासाठी तक्ते, आलेख, विभाजित चतुर्ल याचा करण्यात आला आहे.

नमुना निवड :-

नाशिक जिल्ह्यातील १५ तालुक्यांपैकी सरासरी ५०% पेक्षा अधिक आदिवासींचे प्रमाण असलेल्या ४ तालुक्यांची निवड संशोधनासाठी करण्यात आली.

नाशिक जिल्ह्यातील सुरगाणा, पेट, त्र्यंबकेश्वर, कळवण या चार तालुक्यांतील १०% गावांची निवड करण्यात आली. संशोधनासाठी गावांची निवड करतांना संपूर्ण तालुक्यांचे प्रतिनिधित्व केले जाईल याची काळजी घेण्यात आली. नाशिक जिल्ह्यातील हे चारही तालुके दुर्गम, डोंगराळ असल्याने गावांची निवड करतांना सोप्यास्कर किंवा सुविधाजनक नमुना (Accidental Convenience Sampling) पध्दतीचा वापर करण्यात आला.^२

आदिवासी कुटुंबांची नमुना निवड :-

नमुना पाहणीसाठी नाशिक जिल्ह्यातील सुरगाणा, पेट, त्र्यंबकेश्वर, कळवण या चार तालुक्यांतील एकूण ७८,५८१ कुटुंबांपैकी १% कुटुंबांची म्हणजेच ७८५ कुटुंबांची निवड करण्यात आली. आदिवासी कुटुंबप्रमुखांची निवड करतांना साधा यादृच्छिक (Simple Random Sampling) या पध्दती मधील नियमित अंकन पध्दतीचा

(Regular Marking Method) वापर करण्यात आला. प्रत्येक गावातील ग्रामपंचायती मधील आदिवासी कुटुंब प्रमुखांच्या सूचीवरून ००१, १०१, २०१, ३०१, ४०१, ५०१ या प्रमाणे कुटुंब प्रमुखांची निवड करण्यात आली.^{११}

संशोधनासाठी तयार केलेला नमुना निवडीचा आकृतिबंध :-

अ.नं.	तालुके	आदिवासी कुटुंबाची एकूण संख्या	नमुना निवड %
१	सुरगाणा	२४९८४	२५०
२	पेठ	१६३६५	१६४
३	त्रंबकेश्वर	१८१५६	१८१
४	कळवण	१९०७६	१९०
	एकूण	७८५८१	७८५
	टक्केवारी	१००%	१%

संशोधन कालावधी :-

संशोधनात कालावधीला महत्वाचे स्थान आहे. प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनाचा कालावधी हा सन २०००-०१ ते २००९-१० अशा दहा वर्षांच्या कालावधीत नाशिक जिल्ह्यात राबविलेल्या आदिवासी विकास योजनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष :-

अ) आर्थिक निष्कर्ष :-

- १) नाशिक जिल्ह्यात आदिवासी जमातींच्या प्रमाणाचा विचार करता कोकणा या जमातीचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४४ टक्के महादेव कोळी या जमातीचे प्रमाण ३४ टक्के इतके म्हणजे निम्यापेक्षा अधिक या जमातीचे प्रमाण असून इतर जमातींचे प्रमाण अनुक्रमे ढोर कोळी २.२ टक्के, वारली ७ टक्के, कातकारी २ टक्के, ठाकर ८ टक्के, भिल्ल ३ टक्के, पारधी ०.७६ टक्के आहे असे स्पष्ट होते.
- २) नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय शेती व मजुरी आहे हे स्पष्ट होते. नोकरी, व्यवसाय, मासेमारी व पशुपालन करणा-या आदिवासींची संख्या कमी असल्याचे दिसून येते.
- ३) नाशिक जिल्ह्यात दुय्यम व्यवसाय नसणा-या आदिवासींचे शेकडा प्रमाण ५४ टक्के आहे. तर दुय्यम व्यवसाय असणा-या आदिवासींचे शेकडा प्रमाणे ४६ टक्के असल्याचे दिसून येते.
- ४) नाशिक जिल्ह्यात प्राथमिक शिक्षण घेणा-या आदिवासींचे प्रमाण २५.८ टक्के माध्यमिक शिक्षण घेणा-याचे प्रमाण २४.८ टक्के, उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणा-या आदिवासींचे प्रमाण १६ टक्के पदवी व पदवीत्तर शिक्षण

- घेणा-या आदिवासींचे प्रमाण ४.६ टक्के, व्यावसायिक तंत्र वैज्ञानिक व इतर शिक्षण घेणा-यांचे शेकडा प्रमाण १ टक्के, तर शिक्षण न घेणा-या आदिवासींचे शेकडा प्रमाण २७.७ टक्के असल्याचे दिसून येते.
- ५) नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी कुटूंबाचे सन २००९-१० या आर्थिक वर्षात १५००१-२०००० रु. उत्पन्न असणा-या कुटूंबांचे शेकडा प्रमाण सर्वात जास्त (३१.८) आहे. तर दोन लाखपेक्षा अधिक उत्पन्न असणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात कमी (०.८) असल्याचे आढळते.
- ६) नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासींमध्ये बाहेरगावी मजुरी करणा-याचे शेकडा प्रमाण ४३.४ टक्के तर बाहेरगावी मजुरी न करणा-या आदिवासींचे शेकडा प्रमाण ५६.६ टक्के असल्याचे आढळते.
- ७) नाशिक जिल्ह्यात मालकीची शेतजमिन असणा-या आदिवासींचे शेकडा प्रमाण सर्वाधिक ४५.६ टक्के तर स्वतःच्या मालकीची शेतजमिन नसणा-या आदिवासींचे शेकडा प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे २३.७ टक्के आहे. तर खंडाने शेतजमिन कसण्यासाठी घेणा-या आदिवासींचे शेकडा प्रमाण ३०.७ टक्के असल्याचे स्पष्ट होते.
- ८) नाशिक जिल्ह्यात जिरायती शेतजमिन असणा-या आदिवासींचे शेकडा प्रमाण सर्वात जास्त ३२.२ टक्के आहे. तर डोंगराळ शेतजमिन असणा-या आदिवासींचे शेकडा प्रमाण १७.१ टक्के असल्याचे स्पष्ट होते.
- ९) नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासींकडे बाबुंच्या कुडाची व गवताची झोपडी असणा-या कुटूंबाची संख्या सर्वात जास्त (४२.८ टक्के) असून बेघर असणा-या कुटूंबाची संख्या सर्वात कमी (७.० टक्के) असल्याचे स्पष्ट होते.
- १०) नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी कुटूंबाकडे गॅस कनेक्शन हे भौतिक साधन असणा-यांचे शेकडा प्रमाण ४१.२ टक्के, फ्रिज २७.१ टक्के, मिक्सर ३१.५ टक्के, रेडीओ ११.८ टक्के, टी.व्ही. ३७.१ टक्के. फोन / मोबाईल ५३.७ टक्के, सायकल ३८.० टक्के, मोटार सायकल २८.७ टक्के, जीप / पिकअप १०.० टक्के, बैलगाडी ३७.० टक्के, ट्रॅक्टर ८.९ टक्के, मळणीयंत्र २.४ टक्के, सोफासेट २१.५ टक्के आहे.

ब) सामाजिक निष्कर्ष :-

- १) नाशिक जिल्ह्यात सन २००९-१० या आर्थिक वर्षात व्यसनावर १००१-१२०० रु. दरम्यान खर्च करणा-या कुटूंबाचे शेकडा प्रमाण सर्वात जास्त (२५.६ टक्के) आहे. तर ०-२०० रु. दरम्यान व्यसनावर खर्च करणा-या कुटूंबाचे शेकडा प्रमाण सर्वात कमी (१.०१ टक्के) असल्याचे दिसून येते.
- २) नाशिक जिल्ह्यात सन २००९-१० या आर्थिक वर्षात सणउत्सवावर ४००१-५००० रु. खर्च करणा-या कुटूंबाचे शेकडा प्रमाण सर्वात जास्त (२०.४ टक्के) आहे. तर १००-१००० रु. सणउत्सवावर खर्च करणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात कमी (४.५ टक्के) असल्याचे दिसून येते.
- ३) नाशिक जिल्ह्यात सन २००९-१० या आर्थिक वर्षात लग्न समारंभावर ५००००-६०००० रु. खर्च करणा-या कुटूंबाचे शेकडा प्रमाण सर्वात जास्त (१४.३ टक्के) आहे. तर १०००००-२००००० रु. खर्च करणा-या कुटूंबाचे

शेकडा प्रमाण सर्वात कमी (७.६ टक्के) असल्याचे दिसून येते.

४) नाशिक जिल्हयात सन २००९-१० या आर्थिक वर्षात धार्मिक समारंभावर १६००१-२०००० रु. खर्च करणा-या कुटुंबाचे शेकडा प्रमाण सर्वात जास्त (२०.९ टक्के) आहे. तर २८००१-३२००० रु. खर्च करणा-या कुटुंबाचे शेकडा प्रमाण सर्वात कमी (३.८ टक्के) असल्याचे दिसून येते.

क) आदिवासी विकास योजनावरील निष्कर्ष :-

१) नाशिक जिल्हयात शासकीय योजनेचा लाभ घेण्यापुर्वी प्रशिक्षण न घेण्या-या कुटुंबाची संख्या सर्वात जास्त ७४७ (९५.२ टक्के) आहे. तर शासकीय योजनेचा लाभ घेण्यापुर्वी प्रशिक्षण घेणा-या कुटुंबाची संख्या सर्वात कमी ३८ (४.८ टक्के) आहे. यावरून शासकीय अधिकारी प्रशिक्षण कार्यशाळाचे आयोजन कमी प्रमाणात करतात हे स्पष्ट होते.

२) नाशिक जिल्हयात योजनांचा लाभ देण्यापुर्वी लाभार्थ्यांना प्रशिक्षण दिले त्या प्रशिक्षणातून अपेक्षित कौशल्य मिळाले अशा लाभार्थ्यांची संख्या १७ (४४.७ टक्के) आहे. तर प्रशिक्षणातून अपेक्षित कौशल्य मिळाले नाही अशा लाभार्थ्यांची संख्या २१ (५५.३ टक्के) आहे. हे स्पष्ट होते.

३) नाशिक जिल्हयात योजनेचा लाभ घेण्यासाठी अर्ज केल्यानंतर किंवा प्रशिक्षण घेतल्यानंतर योजनेचे अनुदान किंवा साहित्य सहा महिनांच्या आत मिळालेल्या कुटुंबाचे प्रमाण सर्वात जास्त ७४ (२०.८ टक्के) आहे. तर योजनेचे अनुदान किंवा साहित्य आज पर्यंत मिळाले नाही अशा कुटुंबाचे प्रमाण सर्वात कमी ६८ (१९.१ टक्के) आहे. यावरून अर्ज केल्यानंतर किंवा प्रशिक्षण घेतल्यानंतर योजनेचा प्रत्यक्ष लाभ / अनुदान मिळण्यासाठी खूप मोठा कालावधी जातो, हे स्पष्ट होते.

४) नाशिक जिल्हयातील आदिवासी शहरी बाजारपेठेत आपल्या मालाची विक्री करणा-यां कुटुंबाचे प्रमाण सर्वात जास्त १०५ (४०.७ टक्के) आहे. तर इतर ठिकाणी मालाची विक्री करणा-यांचे प्रमाण सर्वात कमी ०८ (३.१ टक्के) असल्याचे आढळून येते. यावरून आदिवासी आपल्या मालाची विक्री विविध ठिकाणी करतात हे स्पष्ट होते.

५) नाशिक जिल्हयात दहा वर्षात वीज या पायाभूत सुविधेत प्रचंड सुधारणा झाली आहे. असा अभिप्राय देणा-या कुटुंबाचे प्रमाण सर्वात जास्त २२४ (२८.५ टक्के) आहे. तर दहा वर्षात वीज या पायाभूत सुविधेत ब-यापैकी सुधारणा झाली असा अभिप्राय देणा-या कुटुंबाचे प्रमाण सर्वात कमी १८३ (२३.३ टक्के) आहे. यावरून वीज या पायाभूत सुविधेत दहा वर्षातील विकासात भिन्नता असल्याचे आढळते.

६) नाशिक जिल्हयात आरोग्य सुविधेत ब-यापैकी सुधारणा झाली आहे असा अभिप्राय देणा-या कुटुंबाचे प्रमाण सर्वात जास्त २३८ (३०.३ टक्के) तर आरोग्य सुविधेत प्रचंड सुधारणा झाली असा अभिप्राय देणा-या कुटुंबाचे प्रमाण सर्वात कमी ११५ (१४.६ टक्के) आहे.. यावरून आरोग्य सुविधांच्या विकासात भिन्नता असल्याचे दिसून

येते.

- ७) नाशिक जिल्हयात रस्ते या पायाभुत सुविधेत काहीच सुधारणा झाली नाही असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात जास्त २१९ (२७.९ टक्के) तर प्रचंड सुधारणा झाली आहे असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात कमी १५४ (१९.६ टक्के) असल्याचे आढळते. यावरून रस्ते या पायाभुत सुविधांच्या विकासात विभिन्नता असल्याचे स्पष्ट होते.
- ८) नाशिक जिल्हयात दळवळण व संपर्क साधने या पायाभुत सुविधेत प्रचंड सुधारणा झाली आहे असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात जास्त ४१७ (५३.१ टक्के) तर नाममात्र सुधारणा झाली आहे. असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात कमी ८३ (१०.६ टक्के) असल्याचे आढळते. यावरून दळवळण व संपर्क साधनांता झालेली वाढ सर्वसाधारण असल्याचे स्पष्ट होते.
- ९) नाशिक जिल्हयात वाहतुक साधने या पायाभुत सुविधेत ब-यापैकी सुधारणा झाली असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात जास्त २२७ (२८.९ टक्के) तर काहीच सुधारणा झाली नाही असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात कमी १८८ (२.९ टक्के) असल्याचे आढळते. यावरून वाहतुक साधनांत गेल्या दहा वर्षात वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते.
- १०) नाशिक जिल्हयात सिंचन सुविधा या पायाभुत सुविधेत काहीच सुधारणा झाली नाही असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात जास्त २६७ (३४.१ टक्के) आहे. तर प्रचंड सुधारणा झाली असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात कमी १४७ (१८.७ टक्के) असल्याचे आढळते. यावरून सिंचन सुविधेत पुरेशा प्रमाणात वाढ झालेली नाही हे स्पष्ट होते.
- ११) नाशिक जिल्हयात पिण्याचे पाणी या पायाभुत सुविधेत काहीच सुधारणा झाली नाही असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात जास्त ३३६ (४२.८ टक्के) आहे. तर नाममात्र सुधारणा झाली असा अभिप्राय देणा-या कुटूंबाचे प्रमाण सर्वात कमी ९९ (१२.६ टक्के) असल्याचे आढळते. यावरून आदिवासी भागात आजही पिण्याचे पाणी लोकांना सहज उपलब्ध होत नाही हे स्पष्ट होते.

उपाययोजना : -

- १) नाशिक जिल्हयातील आदिवासी तालुक्यातील खुप मोठे क्षेत्र जंगल व्याप्त (Forest Dept) असल्याने तसेच आदिवासीच्या जमिनीवर अतिक्रमण केलेले असल्याने या लोकांना शेती करणे अडचणीचे आहे. यासाठी शासनाने आदिवासी लोक पिढ्यानपिढ्या ज्या जमिनी कसत आहेत त्या जमिनीचा मालकी हक्क त्यांना मिळावा. यासाठी जंगलव्याप्त जमीन कायदा २००६ या कायद्याची प्रभावी अमंलबजावणी करावी.

- २) नाशिक जिल्हयातील प्रामुख्याने आदिवासी तालुक्यातील भौगोलिक क्षेत्र हे उंचसखल असल्याने या भागात शेतजमीनीचे सपाटीकरण करून द्यावे म्हणजे आदिवासी लोक आधुनिक शेती करून भरपूर उत्पन्न घेऊ शकतील.
- ३) नाशिक जिल्हयातील आदिवासी तालुक्यातील सर्वच आदिवासी पावसाच्या पाण्यावर शेती करतात. या तालुक्यात पावसाचे प्रमाणही जास्त आहे. परंतु जलसिंचनाच्या सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसल्याने हे लोक बारमाही शेती करू शकत नाही म्हणून शासनाने या भागात धरणे, बंधारे, कालवे, नालाबडिंग, सिमेंट बंधारे यांच्या सहाय्याने जलसिंचनाच्या सुविधा वाढवाव्या.
- ४) आदिवासी विकास योजनांचे सुसुत्रीकरण करणे आवश्यक आहे. कारण शासनांचे विविध विभाग एकाच वेळी एखाद्या विशिष्ट योजनेची अंमलबजावणी करते उदा. आदिवासी विकास विभाग, कृषी विभाग, जिल्हा परिषद, पाटबंधारे व पुरनियंत्रण इ. यापैकी एखाद्या विशिष्ट विभागाकडून एखाद्या विशिष्ट योजनेची अंमलबजावणी केली जावी.
- ५) विविध योजनांचा लाभ देताना योजनांची वारंवारिता टाळणे आवश्यक आहे. उदा. एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यक्रम, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, समाज कल्याण विभाग इ. विभागाकडून शिलाई मशीन, किराणा दुकान, बॅजोपार्टी, लाऊड स्पिकर इ. योजनांचा लाभ देताना एका गावात एक किंवा दोनच लाभार्थ्यांना अशा योजनेचा लाभ द्यावा म्हणजे लाभार्थ्यांमध्ये गळेकापु स्पर्धा वाढत नाही.
- ६) शासनाने प्रत्येक गावातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबाच्या यादीचे नुतनीकरण करणे आवश्यक आहे. यामुळे बिगर दारिद्र्य रेषेखालील लोक दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या योजनांचा लाभ घेऊ शकणार नाही.
- ७) शासनाने व आदिवासी विकास विभागाने विविध योजनांचे मुल्यांकन करणे आवश्यक आहे. मुल्यांकनानुसार ज्या योजना अधिक महत्वाच्या व आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे अशा योजनांचा अधिक महत्त्व द्यावे.
- ८) शासनाने रोजगार निर्माण करून देणा-या आदिवासी विकास योजनांवर अधिकाधिक लक्ष व खर्च करून जास्तीत जास्त आदिवासींना रोजगार निर्मिती करून देणे आवश्यक आहे.
- ९) शासनाने विकास योजनांचा लाभ घेण्यासाठी आवश्यक असणा-या कागदपत्राबाबत लोकांमध्ये जागृकता निर्माण करावी. तसेच आदिवासी लोकांमध्ये साक्षरता व शिक्षण याबाबत ही जागृकता करावी.
- १०) आदिवासी विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत लवचिकता असावी काही विशिष्ट योजना विशिष्ट हंगामात सुरु कराव्यात किंवा भौगोलिक परिस्थिती व विशिष्ट नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विचार करून अशा योजनांना स्थानिक पातळीवर मंजूरीचे अधिकार द्यावे.
- ११) आदिवासी विकास विभाग व कृषी विभाग यांच्या माध्यामातून आदिवासी शेतक-यांना अत्याधुनिक बी-बियाणे खते, किटकनाशके व किडनाशके यांचा मोफत किंवा कमी किंमतीत पुरवठा करून द्यावा.

- १२) आदिवासी भागातील किंवा उपयोजनेतील तालुक्यात शेतमाल प्रक्रिया उद्योग व गृहउद्योगाची स्थापना करून शेतमाल प्रक्रिया उद्योग व गृहउद्योग योजनांवर अधिक भर दयावा.
- १३) आदिवासी तालुक्यात तुर, चना, मसुर, उडिद, मूग इ. कडधान्याचे अधिक उत्पादन घेतले जाते. म्हणून येथील बचत गटांना डाळी / कडधान्य तयार करण्याचे प्रशिक्षण व अर्थ सहाय्य दयावे. तुरीच्या शेंगाचा आजचा भाव ३२०० रु. प्रति किंचटल आहे. जर डाळ मशीनच्या सहाय्याने डाळ तयार केली तर तुरीच्या डाळीच्या बाजारभाव ३८००-४२०० रु. प्रति किंचटल आहे. आदिवासी लोकांनी तुरीच्या शेंगा न विकता डाळ करून विकल्यास त्याचा दूहेरी फायदा त्यांना होईल. तसेच डाळीपासून मिळणारा भुसा / पेंढ गुरासाठी खादय म्हणून वापरता येईल. म्हणजेच आदिवासी शेतक-यांना दुहेरी तिहेरी फायदा होईल.
- १४) नाशिक जिल्ह्यात प्रामुख्याने आदिवासी तालुक्यात शेंगदाणे, तीळ, करडई, खुरसणी, सुर्यफुल व सोयाबीन अशा तेलबियांचे पिक घेतले जाते. जर प्रत्येक तालुक्यात किंवा मोठ्या व महत्वाच्या गावांमध्ये खादी ग्रामोद्योग मंडळ व जिल्हा उद्योग व मार्गदर्शन केंद्र यांच्या मदतीने व स्थानिक बचत गटांच्या सहकार्याने तेल घाणी प्रकल्प सुरु करून त्यातून मिळणारी पेंढ / ढेप व तेल आजुबाजुच्या आदिवासी गावात पाडयावर विकून त्याचा हिशोब ठेवण्याची जबाबदारी बचत गटावर सोपविण्यात यावी यासाठी आवश्यक ते प्रशिक्षण महिला आर्थिक विकास महामंडळातर्फे किंवा आदिवासी विकास महामंडळातर्फे दिले जावे. गावात तेल घाणी प्रकल्प सुरु झाल्याने त्याचे आर्थिक फायदे आदिवासींना होतील. त्यांच्या जनवारांना सकस पेंढ (खादय) मिळेल. व खादयतेलाच्या विक्रीतून आदिवासींच्या उत्पन्नात कायमस्वरूपी वाढ होईल.
- १५) तेल घाणी प्रकल्पाच्याच बाजुला खादी ग्रामोद्योग मंडळ जिल्हा उद्योग मार्गदर्शन केंद्र व आदिवासी विकास महामंडळाच्या मदतीने व स्थानिक बचत गटांच्या सहकार्याने व स्थानिक साबण निर्मिती प्रकल्प सुरु करावे. कारण साबण निर्मितीसाठी लागणारा कच्चा माल येथे उपलब्ध होतो. यामुळे देशी साबणाचे उत्पादन होते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या महाग साबणापेक्षा देशी कंपन्यांचे स्वस्त साबण आदिवासींना सहज व स्वस्तात उपलब्ध होईल. परीणामी आदिवासींच्या उत्पन्नाची बचत होऊन रोजगार निर्मितीत वाढ होईल.
- १६) आदिवासी भागात नागली / नाचणी या कडधान्याचे उत्पादन अधिक प्रमाणात घेतले जाते. शहरी भागात नागलींच्या पापडांना अधिक मागणी असते. जर महिला गृहउद्योग व आदिवासी विकास महामंडळाच्या सहाय्याने आदिवासी भागातील बचत गटांना नागली पापड निर्मिती प्रकल्प सुरु करण्यास अनुदान / अर्थसहाय्य व प्रशिक्षण दिले तर बचत गटांना त्याचा फायदा होऊन आदिवासींच्या उत्पन्नात कायमस्वरूपी वाढ घून आदिवासींच्या राहाणीमानात सुधारणा होईल. याच पध्दतीने कमी नाशवंत पदार्थाची निर्मिती व त्यांच्या विपणन व्यवस्थेची आखणी करावी उदा. चिक्की उत्पादन, लोणचे उत्पादन व मद्य उत्पादन इत्यादी.

१७) महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी जमातीत ४७ जमातींचा समावेश होतो. म्हणून एका कुटूंबातील एका व्यक्तीचा दाखला कुटूंबातील इतर सदस्यांसाठी ग्राह्य धरावा.

संदर्भ :-

- १) गारे गोविंद (२००३), 'आदिवासी विकास योजना', आदिवासी विकास प्रतिष्ठान, पुणे.
- २) वार्षिक आदिवासी विकास उपयोजना अहवाल (२०००-०१ ते २००९-१०), महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग.
- ३) प्रा. सुंदरसिंह ठाकूर, 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', निर्मल प्रकाशन, कैलास नगर, नांदेड
- ४) कार्यक्रम अंदाजपत्रक, (२००८-०९), आदिवासी विकास विभाग, मध्यवर्ती कारागृह मुद्रणालय, नागपूर
- ५) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२०१०-११), नाशिक

संकेत स्थळ :-

- १) www.nashik.district.census.report.2011.com
- २) www.nashik.nic.in
- ३) www.Mahartribal.com